

KATARZYNA KOZICKA

*Konformizm–nonkonformizm w relacji „tańca interakcyjnego”.
Perspektywa społeczna i rozwojowa w rozumieniu dylematu
zależności–niezależności interpersonalnej*

Conformism–nonconformism in the relation of “interaction dance”. Social and developmental perspective in understanding the dilemma: interpersonal dependence–independence

Każda istota ludzka umiejscowiona jest w określonej przestrzeni czasowej i kulturowej. I choć w czasie całego życia realizuje własną drogę życiową, urzeczywistnia indywidualne pragnienia i potrzeby, to jednak porusza się i działa w sieci wzajemnych oddziaływań społecznych.

Zakotwiczenie społeczne pozwala jednostce na odkrywanie przynależności gatunkowej, rodzinnej, grupowej, rozeznanie w zakresie norm, wartości, ról społecznych, ale przede wszystkim na zaspokojenie odczuwanej przez nią potrzeby więzi, przynależności i jedności. Wartość, jaką człowiek nadaje temu właśnie dążeniu, wpływa na podejmowanie przez niego nowych, adaptacyjnych wzorów zachowań. Aktywność podmiotu ma zatem dwa komplementarne aspekty formułowania społecznego jednostki. Pierwszy, odnoszący się do wewnętrznych pobudek, drugi, osadzony w pożądanym społecznie stanie równowagi między podmiotem działania a jego otoczeniem. Wymiana społeczna, do której dochodzi podczas regulowania wzajemnych stosunków osoby z otoczeniem, powoduje, że staje się ona zarówno tworzywem, jak i twórcą pewnego fragmentu rzeczywistości. Doniosłość jej roli w kreowaniu obrazu świata zależy od czynników środowiskowych, behawioralnych i osobowych, które wpływają na społeczny aspekt zachowania ludzkiego i relację, jaką podejmuje ona w kontaktach międzyludzkich. Zmiana w obrębie jednego z elementów interakcji człowiek–otoczenie powoduje łańcuch zmian w obrębie drugiego elementu. Wynikiem zaś tej trójwartościowej relacji staje się stopień

zaawansowania procesu przystosowania społecznego jednostki. Należy tu przy tym rozróżnić przystosowanie o konotacji pozytywnej, w której układ „ja” – świat staje się wspólnym mianownikiem dla rozumienia nadrzędnej struktury w systemach społecznych, oraz przystosowanie o odmiennym zabarwieniu znaczeniowym, w którym proces socjalizacji może sprzyjać podporządkowaniu, porzuceniu inicjatywy i odrębności jednostkowej na rzecz lojalności grupowej, czyli kształtowaniu konformizmu społecznego.

Celem niniejszego artykułu jest próba wyjaśnienia modelowania właściwości pojawiających się w zachowaniu i strukturze podmiotu, które określibyśmy jako postawę konformistyczną–nonkonformistyczną jednostki.

KONFORMIZM, NONKONFORMIZM – PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA

Konformizm (łac. *conformo* – nadaje kształt) definiuje się jako interakcję, jaka zachodzi między człowiekiem a jego społecznym otoczeniem, której efektem jest zbliżenie jednostki do normy grupowej, przyjęcie w zgodzie z nią pewnych przekonań, postaw i zachowań pozwalających na poziomie obserwowalnym dostrzec zewnętrzną zbieżność między źródłami wpływu społecznego a obiektem, wobec którego był on stosowany. Dopasowanie lub zmiana, jaka zachodzi w człowieku, a wywodząca się z tego, co spostrzega, uznaje lub czyni większość, może wynikać z dwojakiego rodzaju społecznych oddziaływań (Aronson 1978, Szewczuk 1998, Manstead, Hewstone 2001, Kenrick, Neuberg, Cialdini 2002, Wojciszke 2002, Stanisławiak 2003, Bernacka 2004). Po pierwsze, zachowanie konformistyczne może być następstwem „socjalizującej formy kontroli”, która ma postać rzeczywistego (jawnego lub ukrytego) lub wyobrażeniowego nacisku, przymusu lub perswazji. W tym znaczeniu „konieczność zewnętrzna” wobec powyższych środków przekazu uruchamia działania obronne i adaptacyjne, które na poziomie obserwowalnym cechować się będą postawami posłuszeństwa i podporządkowania wobec norm, wartości i poglądów obowiązujących w danej grupie społecznej. Po drugie, uleganie wpływowi grupy odniesienia może wynikać z wewnętrznych pobudek realizujących jeden z trzech podstawowych celów jednostki, to znaczy:

- dokonując prawidłowego wyboru, urzeczywistnić potrzebę racji,
- zyskując uznanie otoczenia, ziszczyć potrzebę aprobaty społecznej,
- utrzymując zdanie opinii publicznej, zarządzać wizerunkiem własnej osoby.

Skutkiem społecznego wpływu normatywnego (nagradzającym dostosowanie do oczekiwań innych) i informacyjnego (pragnienie uzyskania trafnego poglądu na rzeczywistość) jest więc oddziaływanie, którego rezultatem jest zmiana lub dopasowanie przekonań i postaw, płynące z wewnętrznej akceptacji jednostki. Zachowanie w tym wymiarze jest realizowane za pomocą zunifikowanego procesu naśladownictwa, identyfikacji lub internalizacji norm, poglądów

i zasad społecznych (Doliński 1993, Kwaśniewicz 1999, Filus 2000, Szewczuk 1998, Manstead, Hewstone 2001, Kenrick, Neuberg, Cialdini 2002, Wojciszke 2002, Stanisławiak 2003, Bernacka 2004). Porównując obie formy kształtowania zachowań konformistycznych, można z całą pewnością stwierdzić, że upodobanie się do innych, oparte na zjawisku modelowania, należy do bardziej trwalszych metod przyjęcia cudzych oczekiwań i zachowań aniżeli posłuszeństwo wobec jednostki, grupy lub systemu społecznego, uzyskane za pomocą presji. Nonkonformizm (łac. *non* – nie i ang. *conformist* lub *conform* – stosować się) najczęściej tłumaczy się jako postawę opierającą się wpływowi społecznemu, zachowanie rozpatrywane w kategoriach psychicznej odrębności jednostki, wiążące się z takimi wymiarami funkcjonowania człowieka, jak poczucie kontroli, wolności i sprawstwa, a więc podmiotowości jednostki. W tym rozumieniu zakres autonomii, postępowanie w zgodzie z własnymi przekonaniem i samowystarczalnością jednostki zdaje się przeważać nad konfrontacją człowieka z jego środowiskiem społecznym (Koralewicz 1987, Strzałecki 1989, Tyszkiewicz 1998, Kenrick, Neuberg, Cialdini 2002, Stanisławiak 2003, Bernacka 2004). Zdarza się jednak, że zachowanie nonkonformistyczne może zawierać w sobie antykonformizm, czyli krytyczny stosunek do norm, zwyczajów i zasad obowiązujących w danej grupie. Przykładem tego jest wyrażenie „nie jestem” – relacja mająca formę związania i zależności, w której jednostka zamiast podporządkowywać się narzuconym przez grupę wzorcom, staje wobec nich w opozycji. W tym znaczeniu nonkonformizm zwraca się ku swoim korzeniom polityczno-religijnym i należy go pojmować jako przeciwstawienie, odrzucenie, burzenie, krytykę i negację istniejącego stanu rzeczy. W tym rozumieniu mocy nabierają słowa Jarymowicz (1999), że „nonkonformizm pojawia się wtedy, gdy konformizm zaczyna umierać”. Należy stwierdzić, że wśród wielu współczesnych definicji nonkonformizmu w naukach społecznych są takie, które odnoszą się wyłącznie do rozumienia tego terminu jako skrzywionego odbicia konformizmu, i takie, w których nonkonformizm jest synonimem indywidualizmu, są też takie, które łączą obie interpretacje, a zawarta w niej interakcja zachowań jednostki wobec środowiska jest wyłącznie konsekwentnym realizowaniem własnej drogi życiowej nawet wtedy, gdy działania i wartości, ku którym człowiek zmierza, napotykają na opór i są sprzeczne z interesem i prawami ogółu. Poszukiwania przyczyn mechanizmów i skutków zachowań konformistycznych–nonkonformistycznych stanowią nieodłączny element zagadnień dotyczących zachowań człowieka. Z analiz nauk społecznych wynika, że zjawiska te odnoszą się do czynników społecznych, zachowań bądź właściwości osobowościowych. I tak bierze się pod uwagę:

1) uwarunkowania osobowościowe (zjawisko psychologiczne, związane z cechami osobowości jednostek),

2) typ relacji między jednostką a grupą (czy przynależność do grupy jest dla niej wartością, czy jest to grupa odniesienia stanowiąca miarę ocen i standardów, a także jaką pozycję w grupie zajmuje dana jednostka),

3) społeczno-kulturową charakterystykę grupy lub zbiorowości, do której jednostka należy lub do której aspiruje (cechy grupy, pod której wpływem i oddziaływaniem jednostka pozostaje: wielkość, charakter, typ więzi, instytucji oraz formy sankcji),

4) społeczną ważność problemu, którego dane zachowanie – konformistyczne lub nonkonformistyczne – dotyczy (Kwaśniewicz 1999).

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że występowanie omawianych tu zachowań może być wynikiem pewnych właściwości indywidualnych i kulturowych pozostających we wzajemnej interakcji. W dalszych rozważaniach teoretycznych przyjęłam układ odniesienia, który zawężony został do perspektywy przedmiotowej i podmiotowej. Takie postępowanie umożliwi dokładniejsze przedstawienie ścieżek kształtowania konformizmu i nonkonformizmu społecznego.

PERSPEKTYWA ROZWOJOWA

Określając rozwój w sensie dojrzewania człowieka, mamy na myśli nieprzerwany ciąg zmian prowadzący do przechodzenia na coraz wyższe etapy organizacji i złożoności podmiotu. W tym rozumieniu dojrzewanie społeczne to dynamiczny proces zależności interpersonalnej, której celem jest nabywanie przez jednostkę kompetencji społecznych. I choć są takie momenty w życiu, iż wydaje się, że jej zachowanie pozbawione jest reakcji na bodźce napływające z otoczenia, to jednak są to pozorne spostrzeżenia. Przykładem interpretacji mającej znamiona naiwnego realizmu jest czas, kiedy dziecko przychodzi na świat. Odnosi się wtedy wrażenie, że noworodek przesyła intrapsychiczne komunikaty dotyczące własnych pragnień, zdaje się koncentrować wyłącznie na sobie i narzucać własną wolę światu. Brazeltonowi udało się jednak wykazać, że od pierwszych chwil życia dziecko potrzebuje porozumienia społecznego. Cramer (2003), cytując Brazeltona, opisuje formę relacji, jaka łączy matkę i dziecko, używając pojęcia tańca interakcyjnego:

Wygląda to jak taniec, w którym każdy z partnerów przewiduje ruchy drugiego, dostosowując się do wspólnego tempa i przewidywalnego rytmu zawartego w muzyce (zob. Stern 1985, 1990, Kohler 1990, Paulsen 1992).

Zgodnie z tym doniesieniem interakcja człowiek – otoczenie¹ rozpoczyna się już z pierwszym fizjologicznym karmieniem, w którym gotowość do wymiany społecznej dziecka i jego chęci do odbioru, zaspokojenia i przyswojenia pokarmu nieodzownie towarzyszy pragnienie dawania, napełniania i tworzenia wypty-

¹ Wyjątkowy wkład w przesunięcie akcentu z podejścia intrapsychicznego na interakcyjne w rozwoju niemowlęcia dokonali D. Stern, J. D. Lichtenberg, R. Emde, M. Dornes.

wające ze strony matki (poprzez swą zdolność do autorefleksji, wrażliwości i dostrojenia się do potrzeb dziecka zapewnia ona relacji wzajemności możliwość psychicznego odzwierciedlenia). Ze współczesnych badań wynika, że noworodki posiadają znacznie większe – niż do tej pory sądzono – umiejętności poznawcze i wrodzone mechanizmy wywołujące reakcje, które ułatwiają im nawiązanie kontaktu z opiekunami. Interakcja jest zatem aktem zachowania się, który zawiera kod porozumiewania się, posiada pewną strukturę i znaczenie, a matka i dziecko wykorzystują ten proces psychiczny do przekazywania swoich stanów i zamiarów. Ze spotkania i zaspokojenia tych dwóch pól oddziaływań wyłania się kształt interakcji jednostki i środowiska, w którym pierwotny mechanizm jest wynikiem podstawowych gatunkowo wykształconych mechanizmów regulacji. Te „schematy bycia z...” (*a schema-of being-with*) stanowią presymboliczne reprezentacje związku między *self* i otoczeniem. I choć dziecko dorasta, ta pierwsza więź utrzymuje się w mniejszym lub większym stopniu przez całe późniejsze życie (Jarymowicz 1999, Cramer 2003, Winnicott 1993, Sidor 2003, Stern 1985, zob. też Nalaskowski 1998, Andrukiewicz 1999).² Dzieje się tak dlatego, ponieważ nie jest tu realizowany wyłącznie aspekt biologiczny. W ciągu pierwszych dwóch lat zaspokajane są potrzeby bezpieczeństwa, przynależności, aprobaty i zaufania, które stanowią podwaliny wzorców relacji interpersonalnych i załączki sposobów rozwiązywania przyszłych dylematów zależnościowych. Według słów Eriksona (1968) „wszystko, co się rozwija, ma podłoże i z tego podłoża wyłaniają się poszczególne części, przy czym każda część ma swój czas szczególnej dominacji”. Potwierdza to Gasiul (1995), pisząc, że zależność i przywiązanie umożliwiają zaistnienie procesu rozwoju w kierunku coraz wyraźniejszej centralizacji i elastyczności struktur osobowości.

Nasylenie się zależności jako stanu pierwotnego zezwala na uruchomienie przeciwstawnego procesu psychicznego, czyli oderwania się od obiektu właściwego na danym etapie życia i możliwości przechodzenia na coraz bardziej elastyczny i uporządkowany etap integralności osobowości. Jeżeli jednak przywiązanie nie zostanie w pełni zrealizowane, stanie się rodzajem dysfunkcyjnej zależności od obiektu, która wyrażać się może poszukiwaniem wspomagania ze strony otoczenia, sztywnością zachowań, brakiem gotowości do zmiany, a tym samym stanie się rodzajem blokady „zamkniętej organizacji doświadczeń” w zakresie zmian progresywnych. Niezależność bowiem jest elementarnym fragmentem tworzącej się funkcjonalnej całości, jest rodzajem reorganizacji w rozwoju, charakteryzującej się zaangażowaniem, poszukiwaniem i eksploracją otoczenia w celu budowania własnej tożsamości. Wzrastanie niezależności rozpoczyna się w kolejnej fazie rozwoju dziecka, w której budzi się jego świadomość. Około 2,5 roku życia komplikuje się wcześniejsza bezwarunkowa

² Rozwój więzi ma wpływ na jakość związków, na zdolność człowieka do wchodzenia w stałe relacje i utrzymanie ich oraz na umiejętność zintegrowania ich w poczucie „ja w związkach z innymi” (Blass, Blatt 1992).

miłość do matki, a reakcja do niej nabiera wymiaru, w którym na kontinuum znajduje się bliskość–wolność (czytaj: zależność–niezależność). Dziecko jednocześnie, zwracając się w stronę matki, ucieka od symbiotycznej z nią zależności, za wszelką cenę chce się uwolnić spod jej wpływów. Autonomia, która wyłania się w fazie analnej, jest rodzajem zależności, której wyrazem jest bunt i negowanie form zachowania propagowanych w otoczeniu. Słowo nie staje się rodzajem niezależności, w której odmawia spełnienia wymogów, lecz jeszcze samo nie potrafi zdefiniować, czego oczekuje. I choć efekt dystansowania jest uciążliwy dla otoczenia, jest niezbędnym elementem doświadczenia własnej niezależności i samodzielności, a co za tym idzie, wolicjonalnej i twórczej ekspresji w późniejszym życiu człowieka (por. Szewc 2003, Winnicott 1993, Gasiul 1992, 1995, Nalasowski 1998, Andrukiewicz 1999).

W kolejnych stadiach rozwojowych konformizm–nonkonformizm człowieka nabiera nowego kolorytu. Konformizm staje się rodzajem socjalizacji dziecka: za pomocą naśladownictwa, identyfikacji i internalizacji zasad i norm wrasta ono w określone środowisko i kulturę. Nonkonformizm natomiast przestaje być ciągłym separowaniem się od obiektu i zaprzeczaniem wszelkiej analogiczności wobec niego. W okresie dorastania jednostka zaczyna mieć poczucie własnej tożsamości i dostrzega, że jest istotą ludzką jedyną w swoim rodzaju. Już nie stara się zobaczyć siebie wyłącznie na tle matki, nauczycieli, grupy, przyjaciół, idoli lub autorytetów, lecz staje się świadoma własnej indywidualności, zaczyna formułować odrębne cele i rozwijać specyficzne cechy, postawy i wartości stające się wyrazem jej istnienia. Nonkonformizm rozpoczyna tutaj nową jakość, która zakorzeniona jest w samowystarczalności i samoświadomości jednostki. Winnicott (1993) tak to syntetyzuje:

Stopniowo będzie rozwijała się zdolność, że świat zewnętrzny i świat wewnętrzny są pokrewne, lecz nie są tym samym co jaźń, która jest czymś indywidualnym.

Dokonując podsumowania rozważań na temat zależności i niezależności w kontekście rozwoju osobowości człowieka, można pokusić się o następujące refleksje:

1. Każda istota ludzka, rozwijając się według indywidualnej predyspozycji, przechodzi jednocześnie przez cykle rozwojowe, które rządzą się pewnymi przewidywalnymi wzorcami zachowań i które w wyniku wzrostowego procesu struktur psychofizycznych prowadzą do coraz bardziej zindywidualizowanego, elastycznego i uporządkowanego stanu. Na mocy praw rozwojowych pewne postawy, cechy, wartości i zachowania człowieka będą na niektórych etapach jego życia nasilać się bądź słabnąć, tak jak to się dzieje w cyklu graficznym – wznoszące się i opadające krzywe o kształcie fali (Cramer 2003, Ilg, Ames, Baker 1994).

2. Rozpatrując zachowanie jednostki od początku jej narodzin, zauważyć można, że spirala zależność–niezależność towarzyszy człowiekowi od wczesnych

jego doświadczeń. Ambiwalentne balansowanie między identyfikacją a separacją stanowi podstawę regulacji zachowania w kierunku coraz wyższej zorganizowanych struktur osobowości. Pozwala także wykazać tolerancję wobec niezgodności, wnioskować, że po burzy następuje okres ciszy. A zatem zintegrowana osobowość zawiera oba elementy relacji z obiektem: harmonii–dysharmonii, które odnoszą się nie tylko do świata, ale i do relacji z sobą samym.

3. Matryca, w jaki sposób człowiek dorosły reaguje na „pokarm” (przedmiot, idee, ludzie z otoczenia), czy przyswaja go, przyjmuje, zatrzymuje, czy też odrzuca, zależy nie tylko od jego potrzeb, rodzaju wrażliwości, temperamentu, ale przede wszystkim od jego wczesnych doświadczeń (Winnicott 1993, Cramer 2003, Ilg, Ames, Baker 1994).

4. Relacje między ludźmi układają się na zasadzie wspólnego rytmu wzajemnego angażowania się i wycofywania, stanowią pewien system, który tworzą poszczególne człony ogniwa. Wzorując się na pierwotnej relacji, można założyć, że w związkach społecznych niektórzy będą odczuwać spontaniczne pragnienie dawania, uczenia, organizowania i realizowania drogi życiowej poprzez aktywizowanie do działania. Inni z kolei, występując jako biorcy, a często także jako jednostki poszukujące wpływów, będą nieśli zapotrzebowanie odbioru, przyswojenia karmy, a następnie wyprowadzenia z niej określonego czynu. To wzajemne przystosowanie nazwano „zgraniem interakcyjnym”.

Jeżeli jednak w tej relacji dawania i brania zatriumfuje dominacja jednej osobowości nad drugą, zatriumfuje również niewolnicze podporządkowanie się, trzymanie otwartych ust z zamkniętymi oczami i bezkrytyczne przełykanie całości (Winnicott 1993, por. Szymanowska, Sękowska 2000).

Odkrycie roli czynnika ludzkiego w istnieniu pewnego systemu przyczynowo-skutkowego jest możliwe dopiero w ujęciu uwarunkowań psychologicznych, jak i społecznych.

PERSPEKTYWA SPOŁECZNA

Jak podaje Cichowski (2003), możliwość sterowania zachowaniami indywidualnymi wynika z wyposażenia systemu społecznego, gospodarczego, kulturowego w odpowiednie instrumenty zapewniające sprawne utrzymanie panującego w nich porządku. Efektywna regulacja trwania ładu wynika z tego, że system:

- 1) posiada skuteczne środki motywacyjne, skłaniające do uczestnictwa w nim,
- 2) potrafi wytwarzać, upowszechniać i podtrzymywać zespoły regulatorów zachowania, które pozwalają na trwanie istniejącego ładu wewnętrznego i eliminację zachowań względem niego dysfunkcyjnych,

3) musi dysponować sankcjami w stosunku do jednostek obniżających poziom motywacji i uprawomocnienia, reinterpreterujących narzędzia indywidualnej orientacji w systemie społecznym lub wykorzystujących je niezgodnie z wymogami systemu.

Zakres poddania się takiej kontroli ma charakter swoistego kontinuum, w którym aktywność jednostki zbliża się do jednego z dwóch krańców: całkowitej autonomii względem otoczenia społecznego bądź całkowitej kontroli społecznej i zawężenia własnej sfery prywatności do punktu zero (Cichocki 2003, Manstead, Hewstone 2001, Popek 2004). W literaturze przedmiotu owe wymiary zmienności jednostki osadzonej w strukturze społecznej określa się rozmaicie. Definiuje się je jako następujące przeciwieństwa: kolektywizm–indywidualizm, egocentryzm–socjocentryzm, socjalizm–kapitalizm, atomizm–holizm, niezależność–współzależność oraz konformizm–nonkonformizm (Shweder, Bourne 1982, Taylor 1985, Triandis 1988, Reykowski 1992, 1999, Markus, Kitayama 1993, Sztompka 1994, Szacki 1999, Manstead, Hewstone 2001, Popek 2004). W dyskusjach naukowych do najczęściej stosowanych opozycji należy indywidualizm–kolektywizm. Istotną cechą kolektywistycznej koncepcji świata według Reykowskiego (1999) jest założenie, że grupa stanowi „byt pierwotny”, w stosunku do którego jednostka jest wtórna: to grupa jest „bytem samoistnym”, natomiast jednostka nie może istnieć poza nią – jest od grupy w sposób integralny zależna. W tej relacji osobiste atrybuty jednostki nie są traktowane jako centralne w regulowaniu zachowania, co więcej, „ja” nabiera znaczenia w sieci społecznych zobowiązań, ról i kontekstów, w których zawarta jest łączność z innymi ludźmi. Anomalią wynikającą z tego rodzaju kolektywistycznego sposobu myślenia i ustosunkowania się do rzeczywistości jest dążenie do upodobniania się i orientacja konformistyczna. Nastawienie to w znaczącym stopniu ogranicza aktywność twórczą jednostki, hamuje jej krytycyzm wobec otaczającego ją porządku, a tym samym utrudnia rozwój potencjału indywidualnego i zbiorowego (Reykowski 1992, 1999, Szacki 1999, Manstead, Hewstone 2001, Wojciszke 2002).

Cechą istotną indywidualistycznej koncepcji świata jest ujęcie życia społecznego jako rezultatu interakcji między jednostkami stanowiącymi byty samodzielne. Człowiek w tym znaczeniu jest mentalnie niezależny od trwałej struktury społecznej, charakteryzuje siebie przez pryzmat wyjątkowości i osobliwości, co pozwala mu na osobiste zarządzanie własnym losem i włączenie kontroli świadomego regulowania czynności i relacji z pozostałymi członkami społeczności. Rola, jaką odgrywa środowisko w kulturze indywidualistycznej, sprowadza się do stwarzania warunków sprzyjających realizowaniu swoich przymiotów i prowadzeniu do wskaźników, dzięki którym będzie ona mogła mierzyć i oceniać swoje „ja” (Reykowski 1992, 1999, Szacki 1999, Manstead, Hewstone 2001, Wojciszke 2002). Do opisu obu bytów (współzależnego i samodzielnego) dodać należy twierdzenie, że niemożliwe jest, aby formy ludzkiej egzystencji sprowadzały się wyłącznie do jednorodnych modeli co najmniej z dwóch powodów:

- człowiek nie mógłby wzrastać i rozwijać się jako świadoma istota ludzka bez więzi z innymi ludźmi;
- człowiek nie jest jednostką całkowicie ulegającą wpływom i wyrzekającą się własnej autonomiczności.

Jednostka w rzeczywistości – co zaznacza wielu autorów – oscyluje w przestrzeni społecznej, zbliżając się, lecz nie ubezwłasnowolniając od jednego z dwóch systemów. Ponadto opozycji indywidualizm–kolektywizm, jak twierdzi na podstawie rzetelnych dowodów empirycznych Schwartz (1994), brak jest zasadności, a każda z rozważanych struktur społecznych ma tak różną postać, że nie można wspierać się na ich zwyczajowych przeciwstawnych charakterystykach. Co więcej, wnioski z badań prowadzonych od kilkunastu lat w różnych obszarach kulturowych świata doprowadziły autora do przyjęcia tezy, że można jedynie przyjąć dwa istotne kryteria rozróżnienia oznak wartości. Pierwszym z tych wskaźników jest sposób spostrzegania człowieka:

- 1) bądź jako jednostki autonomicznej, wchodzącej dobrowolnie w relacje z innymi,
- 2) bądź jako jednostki pozbawionej autonomicznego znaczenia, liczącej się wyłącznie jako część kolektywu.

Drugim kryterium różnicowania syndromów wartości jest stosunek do celów osobistych lub grupowych:

- 1) akceptowanie zasadności dążenia do celów indywidualnych i grupowych,
- 2) przekraczanie zakresu celów zarówno indywidualnych, jak i wewnątrzgrupowych w kierunku respektowania celów innych ludzi (Schwartz 1994; Jarymowicz 1999).

Pojmowanie przemian społecznych w kontekście propagowanych wartości – proponowanych przez Schwartza – umożliwi zrozumienie źródeł motywacji i dążeń jednostki do realizacji osobistych celów (spełnienie potrzeb biologicznych, wzrastanie atrybutów społecznych niezbędnych w relacji z grupą odniesienia czy procesu ewaluowania standardów osobistych i rozwoju w wymiarze samorealizacyjnym). Wychodząc z tego punktu widzenia, kategorie wartości i nastawienia psychiczne jednostki determinują w większym lub mniejszym stopniu osobowość podmiotu. Popek (2004) tak pisał:

Sprzężenie społeczne, układy stosunków międzyludzkich z jednej strony stają się wypadkową właściwości ludzi żyjących w danej zbiorowości ludzkiej, a z drugiej właściwości indywidualne są pochodną tych stosunków, kształtując się w niezliczonych układach sytuacyjnych, nawarstwiają się w archetypach określonych właściwości, które następnie są dziedziczone i rozwijane w procesie społecznego uczenia się w określonym kręgu kulturowym.

Wydaje się więc, że priorytetowymi czynnikami w kształtowaniu stosunków społecznych nie są wyłącznie właściwości sytuacyjne, a w nich powiązania jednostki z grupą społeczną (zob. Wojciszke 2002, Doliński 1993), ale interakcja jednostka–środowisko, w której od wieków łączą się czynniki osobowe ze społeczno-kulturowymi.

Koncepcję organizacji stosunków międzyludzkich opartą na osobowościowym mechanizmie aktywizowania konformistycznych–nonkonformistycznych właściwości podmiotu przedstawił Popek (2003). Czyniąc za podstawę formowania się systemów społecznoustrojowych konformizm–nonkonformizm, wyróżnił w ciągu dziejów dwa typy (modele) zachowań społecznych. Model pierwszy to organizacja stosunków społecznych budowanych na zasadzie skrajnego konformizmu społecznego z silną autokratyczną władzą o charakterze totalitarnym i społeczeństwem całkowicie podporządkowanym określonym zasadom i normom zachowania. Model drugi to organizacja stosunków społecznych kształtowana na zasadzie skrajnego nonkonformizmu społecznego – tu naczelną wartością staje się wolność i swoboda wyboru jednostki, a także dobrowolnie powstających grup społecznych. Siłą rozwojową jest pęd do kreacji (samorealizacji), zmienności, indywidualizacji życia w sensie ideowym i fizycznym, pełna tolerancja i liberalizacja. Poparcia dla takiego wyboru, w którym elementy fizycznej i społecznej rzeczywistości zostają zakotwiczone we właściwościach osobowościowych (konformizm–nonkonformizm), dostarcza wizualizacja wzajemnej zależności między dostrzegalnymi cechami jednostek a bodźcami środowiskowymi, wynikającymi z określonego ustroju ekonomiczno-politycznego, położenia jednostki w strukturze społecznej, jej funkcjonowania oraz tolerancji wobec zmian polityczno-społecznych.

Badania Słomczyńskiego, przeprowadzone na początku i w połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, bez najmniejszych wątpliwości dowodzą, że okres transformacji bardzo szybko doprowadził do układu zależności typowego dla krajów kapitalistycznych. Autor za pomocą hipotezy transferu doświadczeń życiowych wyjaśnia, że osoby, które poddane są wpływowi złożonych bodźców środowiskowych, przenoszą te doświadczenia w sferę psychiczną i charakteryzują się otwartą osobowością, która szczególnie mocno wyraża się we wzmocnieniu samorealizacji, tolerancji wobec zmian i umiejętności wieloaspektowego spojrzenia na rzeczywistość. Z kolei osoby, które poddane są wpływowi prostych bodźców środowiskowych, charakteryzują się zamkniętą osobowością z wysokim natężeniem lęku i niepewności siebie (zob. Kohn, Schooler 1983, Schooler 1987, Kohn i Słomczyński 1993, Słomczyński, Janicka, Mach, Zborowski 1996a, 1999). Potwierdza to wielu autorów (Zaborowski 1980, Bertalanffy 1984, Zalewski 1991, Śliniak 2000), opisując paradygmat równowagi, który nie sprawdza się jako zasada wyjaśniająca złożone zachowania, dotyczące zmian, różnicowania, autonomii, samorealizacji i twórczości, a więc formułowaniu się postaw i zachowań niezależności, wolności i podmiotowości jednostki. Występowanie empirycznych odniesień konformizmu i nonkonformizmu społecznego wskazuje na istnienie wzajemnej relacji między ponadjednostkowymi strukturami poznawczymi, emocjonalnymi, behawioralnymi, a kształtowaniem przez człowieka własnej tożsamości. Ponadto, jak wynika z opisowej charakterystyki, kreatywność jednostki, decydująca o wzroście społeczeństw, współwystępuje z systemem wspierającym jej niezależność.

ZAKOŃCZENIE

Zastosowana tu perspektywa polaryzacji myślenia w kategoriach przedmiotowych i podmiotowych miała na celu wskazanie socjologicznych i rozwojowych determinantów w procesie kształtowania zależności–niezależności jednostki w określonych systemach społeczno-kulturowych. Zadaniem dwuwymiarowej płaszczyzny było również ukazanie przenikania czynników społecznych i indywidualnych w dialogowym procesie przystosowania jednostki. Warunek egzystencji jednostki w systemach społecznych to reorganizacja i dostrojenie struktur wewnętrznych do stale zmieniającego się środowiska. Tworzenie się zachowań konformistycznych – nonkonformistycznych to właśnie odpowiedź jednostki na kontekst i jakość sygnałów wysyłanych jej przez otaczający ją świat. To także fakt istnienia systemów ustrojowych, z których pierwszy opisać można (dokonując wielu uproszczeń) jako niepodzielną organizację, zamykającą człowieka w jego środowisku; drugą zaś jako otwartą strukturę, oddziałującą wielocentrycznie i stymulującą na podmiot działania.

BIBLIOGRAFIA

- Andrukiewicz W. (1999). *Wokół fenomenu i istoty twórczości*. Toruń: Wyd. A. Marszałek.
- Bernacka R. E. (2004). *Konformizm i nonkonformizm a twórczość*. Lublin: Wyd. UMCS.
- Bertalanffy L. (1984). *Ogólna teoria systemów*. Warszawa: PWN.
- Blass R. B., Blatt S. J. (1992). Attachment and separateness (a theoretical context for the interaction of object relations theory with self psychology). *The Psychoanalytic Study of the Child*, 47.
- Cichocki R. (2003). *Podmiotowość w społeczeństwie*. Poznań: Wyd. Nauk. UAM.
- Cramer B. (2003). *Pierwsze dwa lata. Co się dzieje pomiędzy matką, ojcem i dzieckiem*. Gdańsk: GWP.
- Doliński D. (1993). Niepewność samooceny a konformizm. *Przegląd Psychologiczny*, 36, 1.
- Erikson E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.
- Filus M. (2000). Blaski i cienie ingracji. Techniki manipulacyjne – sposób na osiągnięcie zysków czy strat. *Personel: Narzędzia, Wzory, Procedury*, 7.
- Gasiul H. (1992). *Oblicza „ja” w świetle wybranych koncepcji psychologicznych. Pojęcie, rozwój, patologia*. Bydgoszcz: WSP.
- Gasiul H. (1995). *Przywiązanie vs. dystansowanie jako warunek rozwoju osobowości*. W: J. Trempała (red.), *Rozwijający się człowiek w zmieniającym się świecie. Materiały z IV ogólnopolskiej konferencji psychologii rozwojowej*. Bydgoszcz: Wyd. WSP.
- Ilg F. L., Ames L. B., Baker S. M. (1994). *Rozwój psychiczny dziecka*. Gdańsk: GWP.
- Jarymowicz M. (1999). *O godzeniu wody z ogniem: związki kolektywizmu z indywidualizmem*. W: B. Wojciszke, M. Jarymowicz (red.), *Psychologia rozumienia zjawisk społecznych* (s. 136–137). Warszawa: PWN.
- Kenrick D. T., Neuberg S. L., Cialdini R. B. (2002). *Psychologia społeczna*. Warszawa: PWN.
- Kohler L. (1990). Neuere Ergebnisse der Kleinkindforschung. Ihre Bedeutung für die Psychoanalyse. *Forum der Psychoanalyse*, 6.
- Kwaśniewicz W. (1999). *Encyklopedia socjologii*. Warszawa: Wyd. Oficyna Naukowa, t. 2.
- Manstead A. S. R., Hewstone M. (2001). *Encyklopedia Blackwella. Psychologia społeczna*. Warszawa: AW Jacek Santorski & CO.

- Markus H. R., Kitayama S. (1993). Kultura i ja: implikacje dla procesów poznawczych, emocji i motywacji. *Nowiny Psychologiczne*, 3.
- Nalaskowski A. (1998). *Spoleczne uwarunkowania twórczego rozwoju jednostki*. Toruń: UMK.
- Paulsen S. (1992). Wie entsteht Beziehung? Beitrag und Perspektive der Sauglings – forschung. *Analytische Kinder- und Jugendlichen-Psychotherapie*, 23.
- Poppek S. (2004). *Konformizm-nonkonformizm jako osobowościowy mechanizm kształtujący przemienność stosunków spolecznoustrojowych*. W: S. Poppek (red.), *Twórczość w teorii i praktyce* (s. 47–54). Lublin: Wyd. UMCS.
- Reykowski J. (1999). *Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian spolecznych i mentalności*. W: K. Garliński, J. Jedliński, J. Kochanowicz, T. Kowalik, K. Obuchowski, J. Reykowski, J. Szacki, W. Wesółowski (red.), *Indywidualizm, a kolektywizm* (s. 23–51). Warszawa: PAN.
- Shweder R. A., Bourne E. J. (1982). *Does the concept of person vary cross-culturally*. W: A. J. Marsella, G. M. White (red.), *Cultural Conceptions of Mental Health and Therapy* (s. 97–137). Boston: MA: Reidel.
- Schwartz S. H. (1994). *Beyond individualism/collectivism. New cultural dimensions of values*. W: U. Kim, H. C. Triandis, C. Kagitcibasi, S. C. Choi, G. Yoon (red.), *Individualism and Collectivism: Theory, Method, and Applications*. Newbury Park (Ca): Sage.
- Sidor A. (2003). Nie samym mlekiem żyje niemowlę. Wyniki psychoanalitycznych badań nad niemowlętami. *Nowiny Psychologiczne*, 2.
- Stanisławiak E. (2003). *O grupach*. W: W. Skrzyński, M. Dyrda (red.), *Wykłady z psychologii spolecznej. Wybrane zagadnienia* (s. 128–149, 255–269). Warszawa: Wyd. Nauk. Medium.
- Stern D. (1985). *The Interpersonal World of the Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. New York: W. Norton.
- Stern D. (1990). *Diary of a Baby*. New York: Basic Books.
- Szacki J. (1999). *Indywidualizm i kolektywizm. Wstępna analiza pojęciowa*. W: K. Garliński, J. Jedliński, J. Kochanowicz, T. Kowalik, K. Obuchowski, J. Reykowski, J. Szacki, W. Wesółowski (red.), *Indywidualizm a kolektywizm* (s. 9–21). Warszawa: PAN.
- Szenc D. (2003). Relacja matka – córka w ujęciu psychoanalizy. *Nowiny Psychologiczne*, 3.
- Szewczuk W. (1998) (red.). *Encyklopedia psychologii*. Warszawa: Fundacja Innowacja.
- Szymanowska E., Sękowska M. (2000). *Analiza transakcyjna w zarządzaniu*. Kraków: WPSB.
- Śliniak J. (2000). *Paradygmat homeostatyczny i heterostatyczny w interpretacji zachowań człowieka*. W: J. Makselon, O. B. Sowiński (red.), *Człowiek przelomu tysiącleci. Problemy psychologiczne* (s. 186–190). Kraków: Wyd. Nauk. PAT.
- Taylor C. (1985). *Atomism*. W: C. Taylor (red.), *Philosophical Papers*, t. 2 (s. 187). Cambridge.
- Triandis H. C. (1988). *Collectivism vs. individualism: A reconceptualization of a basic concept of cross-cultural psychology*. W: G. K. Verma, C. Bagley (red.), *Cross-Cultural Studies of Personality, Attitudes and Cognition* (s. 60–95). London: Macmillan.
- Tokarski J. (1980) (red.). *Słownik wyrazów obcych*. Warszawa: PWN.
- Tyszkiewicz A. (1998). *Żeby chcieli chcieć*. Warszawa: UW ISNS.
- Winnicott D. W. (1993). *Dziecko, jego rodzina i świat*. Warszawa: AW Jacek Santorski & CO.
- Wojciszke B. (2002). *Człowiek wśród ludzi. Zakres psychologii spolecznej*. Warszawa: Wyd. Nauk. Scholar.
- Zaborowski Z. (1980). *Z pogranicza psychologii spolecznej i psychologii osobowości*. Warszawa: PWN.
- Zalewski Z. (1991). *Psychologia zachowań celowych*. Warszawa: PWN.

SUMMARY

The present article is an attempt at indicating the possibilities of acquiring and developing properties occurring in the behaviour and structure of a subject, that could be defined as a conformist–nonconformist attitude of an individual.

Man’s social activity has two complementary aspects of formulating the relations he establishes in interhuman contacts. The first, related to the internal reasons for his actions, the other one, set in the socially desired state of balance between the subject of action and its environment. Social exchange, which takes place while establishing a person’s relations with the environment, is the reason why it becomes both the material and the creator of a certain fragment of reality.

For theoretical reasons we have presented the perspective of polarization of thinking related to social and developmental determinants in the process of creating dependence–independence of an individual in definite social-cultural systems. From this two-dimensional perspective, the formation of conformist–non-conformist behaviour is the response of an individual to the context and quality of signals sent to him by the surrounding world.